

הרב אהרן ליכטנשטיין

טבול יום ומחוסר כיפורים*

א. פתיחה

בגמרא בתחילת מסכת ברכות נאמר בהאי לישנא:

מילתא אגב אורחיה קמשמע לן - כהנים אימת קא אכלי בתרומה? משעת צאת הכוכבים. והא קמשמע לן - דכפרה [הבאת הקרבן למחרת] לא מעכבא, כדתניא - 'זבא השמש וטהר', ביאת שמשו מעכבתו מלאכול בתרומה, ואין כפרתו מעכבתו מלאכול בתרומה... (ברכות ב.).

הגמרא מדייקת אגב אורחא, על הדין של טבול יום ומחוסר כיפורים באכילת תרומה. טמא אסור באכילת תרומה, וכן מי שנטמא וטבל אך עדיין לא העריבה שמשו (זוהי ההגדרה של טבול יום) אסור בתרומה.

אך יש מצבי טומאה שבהם נוספת לתהליך ההיטהרות דרישה של הבאת קרבן. במצבים כאלו, אם האדם הטמא עדיין לא הביא את קרבנו, הוא מוגדר כמחוסר כיפורים. ממשנתנו שלנו ניתן לדייק שמחוסר כיפורים אוכל בתרומה.

דיוק זה איננו, כמובן, מגמתו העיקרית של התנא. כבר הגמרא מציינת ש'מילתא אגב אורחיה קמשמע לן'. ואכן - הנושא של טבול יום ומחוסר כיפורים חורג מן המסגרת העקרונית של הלכות קריאת שמע.

אף על פי כן, אנו נקדיש לשני האישים הללו (ובעיקר לטבול יום) את השיעור שלפנינו. כך יתאפשר לנו להציץ, אגב אורחא, לעולם של טומאה וטהרה שהוזכר קצרות בסוגייתנו.

* סיכום של שיעור שנתן הרב אהרן ליכטנשטיין במהלך לימוד מסכת ברכות, בקיץ תשס"ב; השיעור לא עבר את ביקורת הרב.

ב. טבול יום ומחוסר כיפורים

לפני שניגש לדיון פרטני בכל אחד מן האישים הללו, נצביע על שאלה עקרונית שנוגעת למעמדם. ניתן להגדיר שני תחומים הלכתיים עקרוניים שאליהם יש לשייך טבול יום ומחוסר כיפורים. האחד הוא התחום של טומאה וטהרה, והשני הוא התחום של קדשים. וכך, נוצרות עבורנו שתי הבנות:

הבנה אחת - טבול יום ומחוסר כיפורים הם טמאים ברמה מסוימת.

הבנה שנייה - טבול יום ומחוסר כיפורים אינם טמאים כלל, אך יש דינים מסוימים בהלכות קדשים שהם מופקעים מהם.

לפי ההבנה הראשונה, תהליך הטהרה מטומאה כולל מספר שלבים. הטהרה המלאה מגיעה רק עם סיומו של התהליך, ועל כן - בדרגות הביניים של טבול יום ומחוסר כיפורים, קיימת עדיין רמה מסוימת של טומאה.

לפי ההבנה השנייה, תהליך הטהרה נשלם עם הטבילה (או ההזאות והטבילה בטומאת מת). למרות זאת, קיימות הגבלות נוספות על טבול יום ומחוסר כיפורים, אך אלו פרטים בדיני קדשים (וגם באכילת תרומה), שאינם נובעים ממעמד טומאתי שרובץ על האישים הללו.

נציין, שהסוגיות נוטות באופן די ברור להבנה הראשונה. ראשית כל, הפסוק שממנו לומדים על מחוסר כיפורים וטבול יום:

לכדתניא - 'טמא יהיה' לרבות טבול יום, 'טומאתו בו' לרבות מחוסר כיפורים...

(מכות ח:).

שנית, ניסוחו החד של הרמב"ם:

ארבעה הן הנקראין מחוסרי כפרה... שכל אחד מהן אע"פ שטהר מטומאתו וטבל והעריב שמשו - עדיין הוא חסר, ולא נגמרה טהרתו... עד שיביא קרבנו...
(רמב"ם הלכות מחוסרי כפרה פ"א ה"א).

מדברי הרמב"ם רואים באופן ברור שעדיין לא נגמרה טהרתו של מחוסר הכיפורים. דין הבאת הקרבן שלו הוא דין בתהליך הטהרה, במובן זה שהבאת הקרבן גומרת את הטהרה.¹

1 ראה גם את דברי הרמב"ם בהקדמה לסדר טהרות בפי"ה"מ, לגבי טבול יום. הרמב"ם כותב

אך ייתכן שיש לתלות את שתי ההבנות שהעלנו (למרות הנטייה הברורה להעדיף את ההבנה הראשונה), במחלוקת תנאים. במשנה בכריתות נחלקו התנאים, האם למנות את הגר בין מחוסרי הכפרה:

ארבעה מחוסרי כפרה... ואלו הן מחוסרי כפרה - הזב והזבה והיולדת והמצורע. רבי אליעזר בן יעקב אומר - גר מחוסר כפרה... (כריתות ח:).

גר שונה למדי משאר מחוסרי הכפרה. בשאר מחוסרי הכפרה יש טומאה, והקרבתו בא להסיר אותה. אך בגר אין טומאה במוכן המקובל של הביטוי. הגר לא נטמא מאחד מאבות הטומאה. הבאת הקרבן שלו מהווה סיום לתהליך הגירות,² ולא השלמה לתהליך ההיטהרות.

לפיכך, נוכל לתלות את שורש מחלוקת התנאים בהגדרת 'מחוסר כיפורים'. לפי ת"ק, מחוסר כיפורים הוא דין בדיני טומאה, ועל כן - אין למנות את הגר במשפחת מחוסרי הכיפורים. אמנם הוא חסר קרבן, אך אין זה נובע מדין בטומאה אלא מהלכה שונה לחלוטין.

לעומתו, ר' אליעזר בן יעקב סבור שמחוסר כיפורים הוא דין בקדשים. וכל מי שאכילתו בקדשים מעוכבת מחמת שלא הביא קרבן מוגדר כמחוסר כיפורים. ממילא, גם הגר שייך למשפחת מחוסרי הכיפורים. זאת למרות שלא מדובר בו בטומאה, שהרי עצם דינו של מחוסר כיפורים (גם בזב וזבה ודומיהם) הוא דין בקדשים ולא דין בטומאה.

ייתכן, שאפשר לתלות את שתי ההבנות הללו גם במחלוקת הבאה :

...ומחוסר כפורים דזב כזב דמי' - תנאי היא, דתניא - שרפה... מאי לאו בהא קמיפלגי, מר סבר מחוסר כפורים דזב כזב דמי ומר סבר לאו כזב דמי... (זבחים יז:).

הראשונים נחלקו בהבנת משמעות הדעה שמחוסר כיפורים דזב כזב דמי.³ נראה שנוכל גם אנו להוסיף על גבי הדעות השונות את החקירה הנ"ל. כלומר, למאן דאמר

בפסקיו שם - "...ודין זה אינו אלא בטבול יום... לפי שאינו שני גמור, מפני שכבר טהר..." (מהדורת הרב קאפח, עמוד יח עמודה שנייה).

2 ראה הרחבה בעניין זה בשיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין למסכת זבחים, אלון-שבועת תשנ"ח, עמ' 23-25.

3 ראה את דברי רש"י בזבחים יז: ד"ה מחוסר: "...הוי ליה כאילו לא טבל...". ואת דעת התוספות

מחוסר כיפורים דזב כזב דמי, נעדיף את ההבנה הראשונה של מחוסר כיפורים כמי שעדיין לא שלמה טהרתו. ואילו מאן דאמר דלאו כזב דמי, ממעיט במעמד הטומאתי של מחוסר כיפורים, ומדגיש דווקא את ההבנה של דין בקדשים.

לסיום סעיף זה נציין, שבהחלט ייתכן להפריד בין טבול יום לבין מחוסר כיפורים בנידון זה. אם נרצה להפריד ביניהם, באופן טבעי הנטייה תהיה לראות בטבול יום כמי שעדיין לא נטהר לגמרי, ואילו במחוסר כיפורים כמי שדינו דין מיוחד בקדשים. ניתן לשקול גם כיוון הפוך, ואין כאן המקום להאריך בדבר.

ג. מעמדו של טבול יום

להלן נאמץ את ההבנה הראשונה שניסחנו לעיל - טבול יום (שבו נתמקד בסעיף זה) הוא דין בטומאה. על גבי הבנה זו, ניתן להעלות שני ניסוחים אפשריים באופי הטומאתי של טבול יום:

ניסוח אחד - טבול יום הוא טמא בגברא, אך אין בגופו מציאות של טומאה.

ניסוח שני - טבול יום אינו טמא כלל, אך יש בו גזירה של דיני טומאה.

נבהיר מעט את שני הניסוחים הללו. נקודת המוצא של הניסוח הראשון, היא ההתייחסות המשפטית הכפולה שאנו מוצאים במקומות רבים כלפי האדם. ניתן להתייחס אליו הן כגברא - כאישיות הלכתית-משפטית הנושאת כתובת. וניתן להתייחס אליו כחפצא, דהיינו - כיצור פיסיוולוגי בעל גוף.

במרחב של דיני טומאה אנו מניחים בדרך כלל שהמטמאים פוגעים באדם באופן כפול. הם מטמאים אותו כגברא, אך גם יוצרים חלות של טומאה באיברי גופו, מתוך ההתייחסות אליו כחפצא.

נדגים את הדבר בהלכה של 'טומאה לאיברים'. הגמרא בשבת פב: קובעת שנידה אינה מטמאה לאיברים. הראשונים נחלקו בהבנת הביטוי העמום הזה.⁴ כך מפרש אותו רש"י על אתר:

שם בד"ה קסבר. עיין גם במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בהלכות ביאת מקדש פ"ג ה"ט.

4 לצד דברי רש"י שנצטט לקמן, עיין גם בשתי השיטות הנוספות שבוקעות ועולות מתוך מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בהלכות מטמאי משכב ומושב פ"ח ה"ד.

אם נחתך אבר ממנה - מטמא במשא וכאהל משום תורת אבר מן החי, אבל לא משום תורת אבר מן הנדה, ונפקא מינה - דלא מטמא באבן מסמא
(שבת פב: רש"י ד"ה אינה לאברים).

אם נתמקד בפירושו של רש"י, הרי שמבואר בו שהאיבר של הנידה אינו טמא בטומאת נידה. אך מדויק מרש"י עניין נוסף - מדובר דווקא באיבר שנחתך. כלומר, בעוד האיבר מחובר לנידה - קיימת בו בגופו טומאת נידה כאיבר. רק לאחר שנחתך, פקעה ממנו תורת טומאת נידה, והוא מטמא רק בתורת 'אבר מן החי'.

על רקע זה יש להבין את הניסוח הראשון שלנו ביחס לטבול יום. אנו קובעים שמעמדו של טבול יום הוא מעמד שמפצל בין ה'גברא' ל'חפצא'. בניגוד לרוב המטמאים שגם בגופם יש מציאות של טומאה, טבול יום טמא רק כגברא. בגופו של טבול יום - כבר אין מציאות של טומאה.

הניסוח השני שולח אותנו לקטגוריה מוכרת בדיני טומאה וטהרה. בקטגוריה זו, יש מטמאים (ולפעמים אפילו אבות טומאה) שברמה האמיתית אין בהם טומאה כלל, אך נגזרו בהם דיני טומאה (בדרך כלל מדרבנן).

דוגמה מובהקת למעמד זה היא הדוגמה של עכו"ם. חכמים עשו את העכו"ם כזבים לכל דבריהם, למרות שמבחינת ההגדרות המציאותיות - אין להם ולזבים שום מכה משותף. בעכו"ם אין מציאות של זוב (לא כגברא ולא כחפצא), ואף על פי כן אנו מחילים עליו מעמד של זב.

ראוי להדגיש, שבמקרה של טבול יום אנו רוצים לבנות מעמד כזה ברמת הדאורייתא. כלומר, בדומה לגזירת חכמים שעכו"ם יהיו כזבים לכל דבריהם, אנו מבינים שהתורה 'גזרה' מעמד טומאתי על טבול יום, למרות שטומאתו הפיסית כבר נסתלקה עם טבילתו.

ד. הלכות שונות בטבול יום

את שני הניסוחים של הסעיף הקודם, ננסה לבחון לקמן לאור הלכות שונות הידועות לנו ביחס לטבול יום. ננסה להראות בסקירה שלפנינו כיצד מתיישבות ההלכות הללו עם הניסוח הראשון של 'טמא כגברא אך לא כחפצא'.

אמנם הלכות אלו תתיישבנה גם עם הניסוח השני, אך זאת בעיקר משום שכאשר מנסחים גזירה עמומה כמו בניסוח השני - ניתן ליישב עימה כמעט כל הלכה. פשוט מבארים שכך הוא תוכנה של אותה 'גזירה דאורייתא'.

ההלכה הראשונה שנדון בה נתונה במחלוקת בתוספתא:

...אחד טבול יום, ואחד טהור שידייו טמאות - מטמא משקה חולין ופוסל אוכלי תרומה. ור"א בר"ש אומר - אין ידיים תחלה⁵ לטבול יום... (תוספתא טהרות פ"א ה"ג).

מהתוספתא רואים שיש מחלוקת תנאים - האם יש דין של ידיים בטבול יום. הדעה בה נתמקד היא דעתו של ר"א בר"ש, הקובע שאין דין ידיים בטבול יום. לפי הניסוח השני נאמר שמשום מה חז"ל החליטו כשגזרו את גזירת ידיים להפעיל אותה רק על אנשים טהורים לגמרי.⁶

אך לפי הניסוח הראשון, נוכל למצוא היגיון מוצק מאחורי ההפקעה של ידיים בטבול יום. כאמור כל הרעיון של טבול יום הוא רעיון של טומאה בגברא ללא טומאה בגופו של האדם כחפצא. ואילו הרעיון של טומאת ידיים הוא רעיון הפוך - טומאה באיברים של האדם (בידיו) למרות שהוא עצמו כגברא אינו טמא (אחרת - כל גופו היה צריך להיות טמא).

דעת ר"א בר"ש מתפרשת מכאן בצורה פשוטה. המעמד של טומאת ידיים הוא אנטי-תיזה למעמד של טבול יום. זהו בדיוק המעמד שסותר את ההגדרה שלו, ועל כן לא הפעילו בו חז"ל טומאת ידיים.⁷

5 המילה 'תחלה' מושמטת בגירסת התוספתא של צוקרמנדל. שם נאמר - אין ידיים לטבול יום. נציין שגירסת צוקרמנדל סבירה יותר, היות שידיים אינן תחילה אלא שניות לטומאה. עיין גם באור שמח בהלכות אבות הטומאות פ"ח ה"ח, שגורס ללא המילה 'תחילה'.

6 בשולי הדברים נעיר שנוצר פה פרדוקס מסוים. שהרי הפעלת גזירת ידיים רק על אדם טהור ולא על טבול יום עשויה ליצור מצבים שבהם מגעו של אדם טהור יהיה חמור ממגעו של טבול יום. דוגמאות למצבים כאלו עולות סביב המשנה בטהרות פ"ב מ"א. לפי הניסוח הראשון שלנו, יש נימוק טוב שלא לדון ידיים בטבול יום - ואז ניחא. אך לפי הניסוח השני אין נימוק כזה, וקצת קשה להבין מדוע ליצור מצבים מוזרים שכאלו.

7 יש לציין שהלכה זו בתוספתא אינה פשוטה, ורבו בה הבנות המפרשים. החסדי דוד אכן מבאר את התוספתא כפי שהוצע בשיעור, אך יש פרשנים שחלקו עליו. ניתן, למשל, לבאר את ר"א בר"ש ברמה המציאותית. אנו מניחים שטבול יום מקפיד לשמור על נקיות ידיו, היות שכל מטרת טבילתו היא לאכול בתרומה לכשיעריב שמשו, ולכן אין בו מקום לגזירת ידיים. ניתן גם להבין שאין ידיים בטבול יום, היות שלא מחילים (במצבים מסוימים) טומאה על מי שהוא כבר טמא (מעין דין הגמרא במנחות כד: של 'שבע לה טומאה'), אך יש לבחון היטב האם דין זה (או דין דומה לו) שייך כאן. לעצם הבנת התוספתא, עיין גם באור שמח בהלכות אבות הטומאות פ"ח ה"ח.

ההלכה השנייה שניגע בה היא הדין של טומאת מקדש. הרמב"ם פוסק שטבול יום חייב כרת על ביאת מקדש:

כללו של דבר - כל הטעון ביאת מים מן התורה, חייב כרת על ביאת המקדש, ואפילו אחר שטבל עד שיעריב שמשו... (רמב"ם הלכות ביאת מקדש פ"ג הי"ד).

לפי הניסוח השני, יש בהלכה זו חידוש משמעותי בחיוב הכרת שחל על טבול יום. שהרי עקרונית טבול יום אינו טמא, ורק נגזרה בו טומאה. נצטרך לומר של'גזירה' מדאורייתא זו יש משמעות גם לכל המסתעף מדיני הטומאה, גם לעניין חיוב הכרת של ביאת מקדש.

לפי הניסוח הראשון הדברים פשוטים יותר. נאמר, שכדי להתחייב בביאת מקדש אין צורך במציאות פיטית של טומאה או בתהליכי העברת טומאה. ופוק חזי - אדם מתחייב בביאת מקדש על עצם כניסתו, גם אם לא נגע בשום דבר.

הרי מוכת, שעצם התופעה של גברא טמא (גם ללא תהליך הטמאה של משהו במקדש עצמו) מחייבת כרת בביאת מקדש. ולעניין זה - טבול יום אינו שונה מכל שאר הטמאים, ועל כן הוא חייב כרת בביאת מקדש.⁸

ההלכה השלישית שנדון בה היא דרגת טומאתו של טבול יום. התנאים נחלקו בקביעת דרגה זו, ואנו פוסקים להלכה כשיטת חכמים:

דתיא אבא שאול אומר - טבול יום תחלה לקדש, ר"מ אומר - מטמא את הקדש ופוסל את התרומה, וחכמים אומרים - כשם שהוא פוסל משקה תרומה ואוכלי תרומה, כך הוא פוסל משקה קדש ואוכלי קדש... (מעילה ח. ח.:

לפי חכמים, טבול יום תמיד בדרגה הנמוכה של מטמא 'פוסל'. דהיינו, הוא מגיע תמיד לדרגה האחרונה של טומאה, שממנה אין המשך לשרשרת. דרגה זו משתנה לפי מקבל הטומאה, בתרומה השלישי פסול ובקודש הרביעי פסול. לכן, מגעו של טבול יום בתרומה הופך אותה לשלישי, ומגעו בקודש הופך אותו לרביעי.

8 ניתן להעיר, שלפי הרמב"ם בהלכות ביאת מקדש פ"ג ה"ט - אין כרת על ביאת מקדש של מחוסר כיפורים. בהתאם לקו המוצע, נצטרך לומר כפי שהצענו לעיל שמחוסר כיפורים שונה מטבול יום. טבול יום הוא טמא בגברא, ואילו מחוסר כיפורים איננו טמא כלל אלא רק גזירה של דיני טומאה יש בו (ואולי אפילו לא גזירה שכזו, אלא רק חידוש דין בדיני מקדש וקדשיו).

במילים אחרות - לטבול יום (לפי חכמים) אין דרגה קונקרטיה של טומאה. אמנם לא נשאים אדישים למגעו, אך גם לא קובעים בו דרגה של 'שני' (אחרת, מגעו בקודש היה הופך אותו לשלישי) או 'שלישי' (אחרת, מגעו בתרומה לא היה משפיע עליה).

עניין זה יכול להשתלב היטב בתפיסה של טבול יום כטמא בגברא שאין בגופו מציאות של טומאה. שהרי מצד אחד - אין באצבעו שום חלות טומאתית פיסית, שכלפיה יכולים לדרג רמות של טומאה. מצד שני - אי אפשר לומר שמגעו כמגע אדם טהור, שהרי בגברא הוא טמא.

הפיתרון שלנו הוא בהגדרת מצב הביניים המיוחד של 'פוסל'. כלומר, אין דרגה ספציפית לעוצמת טומאתו, אך תמיד יש למגעו השפעה הרסנית - הן בקודש והן בתרומה, הן באוכלין והן במשקין.

לסיום נציין כי קיימות הלכות נוספות שתומכות בהבנה הזו שהצגנו כלפי טבול יום, בעיקר סביב התחום של רמות החיבור השונות שנדרשות בטומאת אוכלין.⁹ לא ניכנס כאן לעומק העניין, רק נסתפק בציון שתי החלוקות המרכזיות שרצוי לשקול בנושא זה. האחת היא החלוקה האפשרית בין טבול יום לבין מחוסר כיפורים, והשנייה היא החלוקה בין מאן דאמר מחוסר כיפורים דזב כזב דמי ובין מאן דאמר לאו כזב דמי.

9 עיין, למשל, בטבול יום פ"ג מ"א, ובמפרשים שם. ראה גם את שיעורי הרא"ל למסכת טהרות עמודים 111-114.